RATSIONALLIKNING MUTLAQLASHUVI VA FANATIZM PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA

M.R.Akramov[1]

1. O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi "Din psixologiyasi va pedagogika" kafedrasi professori, psixologiya fanlari doktori

Mas'ul muallif: Akramov Mirmuxsin Rustamovich, O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi "Din psixologiyasi va pedagogika" kafedrasi professori, psixologiya fanlari doktori.

Received: 29 Oktabr 2026
Accepted: 03 Noyabr 2026
Published: 08 Noyabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Akramov, M. R. RATSIONALLIKNING MUTLAQLASHUVI VA FANATIZM PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA / M. R. Akramov // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 11, № 1. — B. 268–271.

Annotatsiya. Mazkur maqolada mutaassib shaxsning ma'lum bir g'oya, e'tiqod yoki qadriyatga haddan tashqari, tanqidiy fikrlashdan xoli, hissiy jihatdan kuchli bog'lanishi bilan tavsiflanadigan psixologik holatlar tahlil qilingan. Fanatizmning kelib chiqish sabablari va ongning qadriyatga asoslangan degradatsiyasiga ta'siri o'rganiladi. Shuningdek, fanatizmning asosi ratsional ong ekanligi haqidagi dalillar keltiriladi hamda qadriyatlarning uzluksizligiga to'sqinlik qiladigan sabab aniqlanadi.

Kalit so'zlar: ratsionallik, qadriyat, haqiqat, fanatizm, chalkashlik, uzluksizlik, tanqidiy fikrlash, kognitiv rigidlik, emotsional beqarorlik, identitet inqirozi, avtoritar tarbiya uslubi, kommunikativ muhit, konformizm, axborot maydoni, manipulyatsiya.

АБСОЛЮТИЗАЦИЯ РАЦИОНАЛЬНОСТИ И ФАНАТИЗМ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА.

Аннотация. В данной статье анализируются психологические состояния, характеризующиеся чрезмерной, некритической и эмоционально сильной привязанностью фанатика к определенной идее, убеждению или ценности. Изучаются причины фанатизма и его влияние на деградацию ценностно-ориентированного сознания. Также приводятся доказательства того, что основой фанатизма является рациональное сознание, и выявляется причина, препятствующая сохранению ценностей.

Ключевые слова: рациональность, ценность, истина, фанатизм, путаница, преемственность, критическое мышление, когнитивная ригидность, эмоциональная нестабильность, кризис идентичности, авторитарный стиль воспитания, коммуникативная среда, конформизм, информационное пространство, манипуляция.

ABSOLUTATION OF RATIONALITY AND FANATICISM AS A PSYCHOLOGICAL PROBLEM

Abstract. This article analyzes the psychological conditions characterized by an excessive, uncritical, and emotionally strong attachment of a fanatic to a particular idea, belief, or value. The causes of fanaticism and its impact on the value-based degradation of consciousness are studied. It also provides evidence that the basis of fanaticism is rational consciousness, and the reason that prevents the continuity of values is identified.

Keywords: rationality, value, truth, fanaticism, confusion, continuity, critical thinking, cognitive rigidity, emotional instability, identity crisis, authoritarian parenting style, communicative environment, conformism, information space, manipulation.

Kirish. Zamonaviy ijtimoiy tafakkurda ratsionallik va fanatizm tushunchalari, odatda, mazmunan bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan hodisalar sifatida talqin etiladi. Ratsionallik inson tafakkurining mantiqiy izchillik, dalillarga tayanish, tanqidiy tahlil va asoslangan xulosalar chiqarish kabi xususiyatlarini ifodalasa, fanatizm muayyan g'oya, e'tiqod yoki qadriyatlarga nisbatan mutlaq ishonchning shakllanishi, ularni tanqidiy qayta ko'rib chiqishdan bosh tortish hamda muqobil qarashlarni inkor etish bilan tavsiflanadi. Biroq mazkur hodisalarni faqat o'zaro zid ijtimoiy-psixologik fenomenlar sifatida baholash ularning murakkab mohiyati va ichki dialektik aloqadorligini to'liq anglash imkonini bermaydi. Zero, ratsional asosda shakllangan qarashlarning mutlaqlashtirilishi, muayyan nazariy pozitsiyaning yagona haqiqat sifatida e'tirof etilishi hamda muqobil nuqtayi nazarlarga nisbatan murosasiz munosabatning qaror topishi tafakkurda dogmatik tendensiyalarni kuchaytirib, fanatik qarashlarning shakllanishi uchun muayyan ijtimoiy-psixologik shart-sharoit yaratishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, ratsionallik va fanatizm o'rtasidagi munosabatni nafaqat qarama-qarshilik, balki ayrim sharoitlarda bir hodisaning ikkinchisiga transformatsiyalanish imkoniyatini ham nazarda tutuvchi murakkab jarayon sifatida o'rganish muhim ilmiy-nazariy ahamiyat kasb etadi.

Globallashuv, axborot oqimining keskin ortishi va mafkuraviy qarama-qarshiliklar kuchaygan hozirgi davrda ratsionallik va fanatizm o'rtasidagi konseptual bog'liqlikni nazariy jihatdan tahlil qilish dolzarb ilmiy muammoga aylanmoqda. Ayniqsa, g'oyaviy qat'iyat, identiklik inqirozi, ijtimoiy beqarorlik kabi omillar sharoitida ratsional

argumentatsiya qanday qilib murosasizlik yoki keskin radikal pozitsiyalarga aylanishi mumkinligi masalasi chuqur o‘rganishni talab etadi.

Hozirgi kunda qadriyatni o'rganishga bag'ishlangan ko'plab tadqiqotlar mavjud, ammo qadriyatni noaniq tushunish tadqiqot natijalarini qo'llashni murakkablashtiradi. Ma'lumki, bu kategoriya psixologiya, sotsiologiya, pedagogika va boshqalarda qo'llaniladi va har bir fan qadriyatni o'ziga xos tarzda belgilaydi. Masalan, psixolog D.A. Leontevning fikriga ko'ra, qadriyatni bitta fan doirasida ko'rib chiqish mumkin emas; aksincha, fanlararo yondashuv talab etiladi, chunki bu qadriyatni chuqurroq o'rganish imkonini beradi. D.A. Leontev ta'kidlagan qiziqarli jihat shundaki, ingliz va nemis tillarida "qadriyat" so'zi "narx" iqtisodiy tushunchasi bilan bir xil ifodalanadi, bu esa aniq obyektlarga ishora qiladi. Bu atamani noaniq tushunishga olib keldi. Biroq, bizni asosiy qadriyatning universal, ya'ni falsafadan tashqari boshqa fanlar uchun maqbul bo'lgan ta'rifi qiziqtiradi. Biz qadriyatning universal ta'rifini haqiqatga erishishga va uning ma'lum bir shaxs va umuman jamiyat ongiga ta'sirini o'lchashga qaratilgan deb hisoblaymiz.

L.N. Stolovichning fikriga ko'ra, qadriyat - bu obyektiv qadriyatni yaratadigan sub'ekt-ob'ekt munosabati, sub'ektiv jihatdan obyektiv munosabat esa baholashdir va qadriyat sub'ektivga aylanadi [7, 92-bet]. Shu nuqtai nazardan, qadriyat obyektiv haqiqatdir. Biroq, qarama-qarshi pozitsiya mavjud, unga ko'ra qadriyat baholash faoliyati ("sub'ektivlashtirilgan qadriyat") bilan birga keladigan sub'ektiv munosabatdir. Bizning fikrimizcha, qadriyat baholash munosabatining natijasidir, ammo uning baholash bilan hech qanday umumiyligi yo'q. Baholash - bu sub'ektiv idrok natijasi bo'lib, u haqiqatga nisbatan xatolikni istisno qilmaydi. Baholash natijasi sifatida qadriyatni tushunish qadriyatni "xarajat" tushunchasi bilan identifikatsiyalashga olib keldi. Qadriyatni tushunishdagi tanazzulga e'tibor qaratganlardan biri Fridrix Nitsshe edi.

Fridrix Nitsshe o'zining "Hokimiyatga iroda" asarida qadriyatlarni "nuqtai nazar" [7, 33-bet], sub'ektiv idrok natijasi va kuch beradigan narsa sifatida tushungan. Hokimiyatga intilishda qadriyatlar shaxsning ma'lum bir rivojlanishiga hissa qo'shadi. Biroq, "hokimiyatga iroda" natijasida shaxs inson hayotining qadriyatini inkor etadi, boshqalardan hokimiyatga erishish vositasi sifatida foydalanadi, shaxsiy rivojlanish yoki inson hayoti emas, balki kuch qadriyat va maqsad bo'lgan munosabatlarni o'rnatadi. Fridrix Nitsshening fikriga ko'ra, qadriyat faqat masalaning mohiyati sifatida tan olingan va mazmunli bo'lgan taqdirdagina qadriyatdir [7, 30-bet].

M. Xaydegger qadriyat haqidagi bu tushunchani ontologik jihatdan rivojlantiradi: qadriyat biz qaraydigan va qaror qabul qilishda hisobga olishimiz kerak bo'lgan narsa sifatida tushuniladi (o'zimizni yo'naltiramiz) [7, 30-bet]. Bizning fikrimizcha, bu ta'rif eng aniq va qadriyat kategoriyasining mohiyatini ochib beradi. Ushbu ta'rifga ko'ra, haqiqat va qadriyat ikkita asosiy, bir-birini to'ldiruvchi tushunchadir [1, 8-bet] va shuning uchun qadriyatlarni bir necha usul bilan o'rganish mumkin. Birinchidan, to'g'ridan-to'g'ri haqiqat tushunchasini tahlil qilish orqali:

odamlar haqiqatga qadriyat sifatida yo'naltirilgan bo'lib, unga tayanib qaror qabul qilishgan. Bu holda qadriyat qadrlanadigan narsa sifatida tushuniladi. Ikkinchidan, bilvosita, xato tushunchasi orqali: inson haqiqat haqida adashishi mumkinligi sababli, yolg'on narsa ham haqiqat sifatida qabul qilinishi mumkin. Bu holda qadriyat baholash sifatida tushuniladi, u ham to'g'ri, ham yolg'on bo'lishi mumkin.

Bizga haqiqat tushunchasini falsafiy va tarixiy tahlil qilish orqali biz haqiqat obyekti haqida ma'lum bir fikrni shakllantiramiz, bu esa mos yozuvlar nuqtasi bo'lib xizmat qiladi, ya'ni qadriyatni ifodalaydi.

Mavzuning dolzarbligi. Raqamli transformatsiya sharoitida jamiyat hayotining barcha sohalarida g‘oyaviy raqobat, mafkuraviy kurash va axborot oqimining keskin ortishi kuzatilmoqda. Bunday vaziyatda inson ongiga ta’sir etuvchi ratsional argumentlar, ilmiy asoslangan da’volar va mantiqiy konstruksiyalar tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu bilan birga, aynan ratsional asoslangan qarashlarning mutlaqlashtirilishi, muqobil fikrlarning inkor etilishi hamda tanqidiy tafakkurning cheklanishi fanatizmning shakllanishiga olib kelishi mumkin. Zamonaviy ekstremistik va radikal oqimlar ko‘pincha o‘z qarashlarini mantiqiy, tizimli va “asoslangan” tarzda taqdim etishga intiladi. Bu esa fanatizmni faqat hissiy yoki irratsional hodisa sifatida emas, balki ma’lum darajada ratsionalizatsiya qilingan fenomen sifatida ham o‘rganish zaruratini yuzaga keltiradi.

Mavzu bo‘yicha ilmiy izlanishlarning qisqacha tahlili. Turli tarixiy davrlarda haqiqat turlicha tushunilgan. Qadimgi Yunonistonda haqiqat Aleteya ma'budasi sifatida tanilgan: Parmenid ma'budani "haqiqat" deb ataganida, haqiqatning o'zi ma'buda sifatida tasavvur qilingan [9, 22-bet]. Rim davrida haqiqat veritas sifatida tushunilgan; "O'rta asrlarda aleteya veritas orqali adaequatio, rectutity va iustitia ga, keyin esa zamonaviy Yevropa certitudo ga,

haqiqatga aniqlik, asoslilik va ishonchlilik sifatida aylantirilgan" [9, 129-bet]. M. Xaydeggerning fikriga ko'ra, falsafa tarixida haqiqatning o'zgaruvchan mohiyati nafaqat insonning asl ma'nosidagi haqiqatdan uzoqlashishidan, balki ongning aksiologik degradatsiyasidan ham dalolat beradi. 19-asrda biror narsaning haqiqatini tan olish uchun oluvchiga taqdim etilgan ma'lumotlarning shubhasiz to'g'riligini tan olish kifoya edi. Haqiqat mezoni sifatida sub'ektiv idrok nafaqat haqiqatni tushunishda voqelikni soddalashtirish va undan bir vaqtning o'zida uzoqlashish, balki ob'ektiv kognitiv qobiliyatning pasayishi hamdir. M. Xaydeggerning fikriga ko'ra, haqiqatni tushunishdagi o'zgarish aqlni tushunishda o'zgarishga olib keldi, bu nafaqat logotip bo'lishdan to'xtadi, balki nisbatdan hisoblash hisoblash sifatida tushunila boshladi [9, 115-bet]. Hisoblash, ya'ni hisoblash, aks ettiruvchi fikrlash o'rnini egalladi va u zamonaviy jamiyatda ustunlik qildi:

1. Odamlar ma'lum natijalarga erishishni kutadilar, tavakkal qilishni istamaydilar;
2. Xolislik va haqiqatni bilish istagi orqa fonga o'tdi;
3. Odamlar o'rtasidagi munosabatlarda hisoblashga yo'l qo'yiladi va insoniy munosabatlarning qadriyati tan olinmaydi.

Iqtisodiy munosabatlarda, xisob kitobli fikrlash zarur, bor imkoniyatlardan kelib chiqgan holda. Mutlaq haqida taxmin qilish va nisbiylikni tasdiqlash, o'zining xudbin istaklarini oqlash imkonini beruvchi rejalashtirish va tadqiqot hisoblash fikrlashini tavsiflaydi. Xudbinlik bilan boshqariladigan odam o'z harakatlarini hisoblab chiqadi, tobora foydaliroq variantlarni qidiradi. O'zini tuta olmaslik va hatto o'z harakatlarining ma'nosini ham o'ylab ko'ra olmaslik bu turdagi fikrlashning belgilaridir. Buni go'yo tog 'daryosida tezroq va tezroq suzib yuradigan, na asosiy maqsadni, na ma'noni, na harakatlarining oqibatlarini tushunmaydigan zamonaviy odam misolida ko'rish mumkin. Shunday qilib, bunday odamning ongi haqiqatni "boricha" anglashga emas, balki tashqi mexanizmlar va naqshlarga qaratilganligini ta'kidlash kerak, bu esa ongning ratsionalizatsiyasini va uning qadriyat yo'nalishlarining o'zgarishini ko'rsatadi.

Asl ma'noda aql bo'lgan refleksiv fikrlash turi "o'z o'rnini yo'qotdi va kundalik hayotda foydasiz" [10, 104-bet]. Bizning fikrimizcha, bu befoydalikning sabablari insoniy qadriyatlardagi o'zgarishlarda va haqiqat mohiyatini tushunishda yotadi. Ilgari haqiqat shaxsdan va uning xohish-istaklaridan, irodasidan va sa'y-harakatlaridan mustaqil bo'lgan bo'lsa, endi haqiqat shaxsni oqlaydigan narsa sifatida tan olinadi va o'rnatiladi, faqat shaxsga foyda keltiradigan jihatlarni hisobga oladi. Narsalarning mohiyatini tushunishga va insoniy qadriyatlarni yuksaltirishga qaratilgan refleksiv fikrlash bugungi kunda inson farovonligini oshirish vositasi sifatida narsalarni yuzaki o'rganishga qaratilgan ratsional fikrlash raqobatiga bardosh bera olmaydi.

Tadqiqotning maqsadi - ratsionallik va fanatizm tushunchalarining mazmun-mohiyatini aniqlash, ularning o‘zaro konseptual bog‘liqligini ochib berish hamda ratsional tafakkurning qaysi sharoitlarda destruktiv ko‘rinish - fanatizmga transformatsiyalanishini nazariy asosda tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqotning ob’ekti - axborot oqimining keskin ortishi va mafkuraviy qarama-qarshiliklar

Tadqiqotning predmeti - shaxsning ma’lum bir qadriyat, e’tiqod yoki g‘oya(ong)ga haddan tashqari, tanqidiy fikrlashdan xoli, hissiy jihatdan kuchli bog‘lanishi bilan tavsiflanadigan psixologik holat

Shunday qilib, qadriyat va haqiqat to'g'ridan-to'g'ri bog'liq va haqiqat mohiyatini tushunishdagi o'zgarish qadriyat yo'nalishidagi o'zgarishni keltirib chiqaradi. Ongning qadriyatlar nuqtai nazaridan yomonlashuvining klassik namunasi inkvizitsiya davrida fanatik fikrlaydigan ruhoniylardir. Cherkov o'zini haqiqatdan uzoqlashtirdi va aqldan foydalanib, inkvizitorlarning harakatlarini oqladi. Shuni ta'kidlash kerakki, ko'plab Yevropa tillariga kirgan "oqlash" so'zi lotincha justitia so'zidan kelib chiqqan bo'lib, uni ham solihlik, ham adolat deb tarjima qilish mumkin. Bunday qadriyat sifatida oqlash inson hayotini emas, balki mafkuraviy ta'sir salohiyatini va natijada rahbarlar uchun boylikning ko'payishini, hokimiyatga bo'lgan iroda bilan emas, balki diniy intilishlar bilan emas, balki hokimiyatga bo'lgan iroda bilan boshqarilishini nazarda tutgan. Ma'lumki, boshqa odamni shunchaki vosita sifatida ishlatish, ularni maqsad sifatida ko'rmaslik inson hayotining qadrini tushunmaslikdir [3, 206-bet]. Bu hisoblash ratsionalligi yoki fanatizmga asoslangan ongning faol, qadriyatga asoslangan degradatsiyasi deb aytish mumkin. Bu jihatdan fanatizm haqiqatni qalbga tinchlik va quvonch keltiradigan, hayotdagi noyob, shaxsiy, "faqat mening" yo'limni yoritadigan narsa sifatida tushunishdan ko'ra, undan foyda kutishdir.

Fanatizmlar diniy mazhabni yoki biron bir ateistik mafkurani ifodalashidan qat'i nazar, ular doimo haqiqatdan foydalanishadi. Fanatikda "haqiqatga bo'lgan iroda" bilan aralashgan imonga ehtiyoj yoki "haqiqatga bo'lgan iroda" bilan aralashgan ishonchsizlikka ehtiyoj bo'lishi mumkin: ikkala holatda ham ratsional ong fanatikning haqiqatga bo'lgan xudbin munosabatida namoyon bo'ladi. Hokimiyatga bo'lgan iroda bilan boshqariladigan fanatiklar haqiqatga hujum qilishadi, "u ustidan g'alaba qozonishdan ma'lum foyda, masalan, hukmron hokimiyatdan ozodlik" kutishadi [4, 210-bet]. F. Nitsshening fikriga ko'ra, haqiqat "yuqori kuch, foydalilik hissi - bir so'z bilan aytganda, foyda (ya'ni, haqiqat bizning e'tirofimizdan bahramand bo'lishi uchun qanday bo'lishi kerakligi haqidagi shartlar) bilan isbotlanadi" [4, 210-bet]. Fanatiklar o'zlarini "haqiqiy dindorlar" yoki "haqiqat shahidlari" (dinga qarshi kurashuvchilar) sifatida ko'rsatishlari mumkin - ikkalasi ham faqat ratsionalizatsiyaga guvohlik beradi, bu esa hukmronlikka xalaqit beradigan dushmanga qarshi kurashish uchun barcha mumkin bo'lgan vositalardan foydalanishda namoyon bo'ladi.

Ratsional ong hokimiyatni egallashga imkon beradigan va shuning uchun foydali bo'lgan haqiqatni tasdiqlashga yordam beradi. Demak, "haqiqat metodologiyasi haqiqat motivlaridan emas, balki ustunlikka intilishdagi hokimiyat motivlaridan kelib chiqqanligi aniq [4, 210-bet]. Shunday qilib, ratsional asosga ega bo'lgan fanatizm o'z manfaatlarini ko'zlash, ekspluatatsiya qilish va hokimiyatga chanqoqlikning xayoliy kayfiyati bilan tavsiflanishi mumkin. Hokimiyatga bo'lgan iroda sifatida namoyon bo'ladigan hukmronlik istagi fanatizmning sababidir.

O.K. Toktomatov. Ratsionallik fanatizmning asosi sifatida

Bunday fanatizmning asosi o'z tabiatiga ko'ra oqilonadir. Bu xulosani Jon Lokkning "Bag'rikenglik haqidagi maktubi" tahlilidan ham olish mumkin, unda faylasuf fanatizmning diniy turini o'rganib, dindorlarni fanatlardan ajratib turadi. Faylasufning ta'kidlashicha, hukmronlik qilish istagi Masihning ta'limotining mohiyatini buzib ko'rsatgan va fanatizm buni tasdiqlaydi [6, p. 29]. Bitta "haqiqiy" dinni o'rnatish uchun boshqa dinlarni yo'q qilishga bo'lgan fanatik istak ham oqilona asosga ega, chunki har qanday dinning irratsional asosi sevgidir. Faqat oqilona odam bitta "sevgilini" boshqa "sevgililarni" yo'q qilishni yoki sevgini majburlashni, majburan sevishni oqlay oladi. Faqat mantiqan shafqatsizlikning zarurligini isbotlash va "foydali"haqiqatni o'rnatish mumkin.

Agressiv terrorizm va hukmronlik qilish istagida namoyon bo'lgan fanatizm dinda emas, balki davlat mafkurasida namoyon bo'lish ehtimoli ko'proq. Falsafa tarixi va umuman tarixda hukmdorlar ilm-fan va mafkuradan foydalanib, o'z fuqarolariga qarshi zo'ravonlikni yoki boshqa mamlakatlarga qarshi harbiy harakatlarni qanday oqlashlariga oid ko'plab misollar mavjud. Misol sifatida, boshqa xalqlarga nisbatan dushmanlikni rivojlantirib, ommani manipulyatsiya qilgan fashistik rejimni keltirish mumkin. Fanatik fikrlaydigan hukmdor hukmronlikka erishish uchun millionlab odamlarni yo'q

qilish zarurligini oqilona asoslagan. Xulosa qilish mumkinki, hukmronlik qilish istagi ham individual, ham ijtimoiy darajada fanatizmning paydo bo'lishi va rivojlanishining sabablaridan biridir va din o'zining haqiqiy maqsadlari va qadriyatlari prizmasidan qaralganda, fanatizm bilan bevosita aloqasi yo'q, chunki u faqat hokimiyatga erishish uchun dindan foydalanadigan "dindorlar" orasida namoyon bo'ladi, xuddi mafkura o'zining xudbin maqsadlariga erishish uchun "vatanparvarlar"dan foydalanganidek.

Fanatik fikrlaydigan odamni tavsiflashda fanatizmning shaxs rivojlanishiga va qadriyatlarning sotsiomadaniy uzluksizligiga ta'sirini ta'kidlash muhimdir. Fanatizm qadriyatlarning avloddan-avlodga o'tishiga to'sqinlik qiladi va izchil, ijtimoiy jihatdan barkamol shaxsning rivojlanishiga to'siq bo'lib xizmat qiladi. Bu kontekstda fanatizm boshqalarning erkinligiga qarshi zo'ravonlik va o'zining ehtiroslardan ozod emasligi bilan bog'liq. I.A. Ilyinning fikriga ko'ra, inson "o'z ehtiroslarining xo'jayini" bo'lishi kerak [2, 144-bet]. Paradoks shundaki, bu muammoning standart yechimi har doim aql bo'lgan; ammo, fanatizm vaziyatida birinchi qadam haqiqat mohiyatini tushunishni va buzilgan ongni tuzatadigan mos keladigan qadriyat yo'nalishini tiklashdir. Bunday aql tashqi tomonga emas, balki ichkariga yo'naltirilgan: fanatik o'z fikrini boshqalarga singdirishga harakat qilsa, madaniyatli odam o'ziga haqiqatni eslatmaydi. Ichki erkinlikning o'rnatilishi va mustahkamlanishiga tashqi erkinlik yordam beradi, chunki inson o'z oyoqlarida mahkam turib, o'z aqlidan foydalanadi. Bundan tashqari, I.A. Ilyin aytganidek, "ma'naviy tajriba, ma'naviy sevgi va imon harakati asrlar davomida xalqlar tomonidan noyob tarzda shakllantirilgan va rivojlantirilgan... ta'lim va avloddan avlodga o'tish jarayoni orqali uzatiladi" [2, 148-bet]. Oldingi avlod qadriyatlarini to'g'ri o'zlashtirish shaxsning nafaqat tashqi, balki ichki rivojlanishiga ham imkon beradi. Ushbu ish natijasida fanatizm ongning faol qadriyatlar buzilishi bo'lib, yolg'on qadriyatlarga yo'naltirilgan holda ifodalangan, deb aytish mumkin.

Xulosalar.

Ratsionallik va fanatizm o‘rtasidagi konseptual bog‘liqlikni nazariy tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, mazkur hodisalar mutlaq qarama-qarshi tushunchalar emas, balki muayyan sharoitlarda o‘zaro tutashuvchi va bir-biriga transformatsiyalanishi mumkin bo‘lgan murakkab ijtimoiy-falsafiy fenomenlardir.

Ratsionallik o‘z mohiyatiga ko‘ra tanqidiy tafakkur, dalillilik va mantiqiy izchillikni anglatadi. Biroq u absolyutlashtirilganda, muqobil qarashlarga yopiq tizimga aylanganda va o‘zini yagona haqiqat sifatida namoyon qilganda, fanatizm uchun zamin yaratishi mumkin. Shu bois sog‘lom ijtimoiy muhitni shakllantirishda ratsionallikni rivojlantirish bilan birga, uning chegaralarini anglash, tanqidiy tafakkur madaniyatini mustahkamlash va pluralizm tamoyillarini qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Ratsionallik va fanatizm o‘rtasidagi murakkab dialektik munosabatni chuqur anglash esa zamonaviy jamiyatda bag‘rikenglik, ijtimoiy barqarorlik va ma’naviy muvozanatni ta’minlashga xizmat qiladi.

Taklif va tavsiyalar

Ratsionallik va fanatizmni o‘zaro qarama-qarshi hodisalar sifatida emas, balki uzluksiz psixologik spektr doirasida o‘rganish tavsiya etiladi. Ratsional fikrlashning mutlaqlashtirilishi fanatik qarashlarning shakllanishiga olib kelishi mumkin.

Qadriyat tushunchasini psixologik tadqiqotlarda fanlararo va operatsion yondashuv asosida aniqlashtirish zarur. Qadriyat shaxsning haqiqatga yo‘naltirilgan qaror qabul qilish mezoni sifatida tahlil qilinishi lozim.

Tanqidiy tafakkurni rivojlantirish fanatizmning psixologik profilaktikasi sifatida ko‘rilishi kerak. Muqobil fikrlarni qabul qilish va refleksiv tahlil fanatik qat’iyatni kamaytiradi.

Fanatizmni faqat irratsional holat emas, balki ratsionalizatsiya qilingan psixologik fenomen sifatida tadqiq etish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

[1] Akramov M. R. Mutaassiblikning shakllanishi va uning kognitiv jarayonlarga ta’siri UBS Ilmiy Axborotnomasi ISSN:3060-5040 2026-yil, 1-son.

[2] Akramov M. R. Xotin-qizlar mutaassiblik holatini ijtimoiy-psixologik sabablari Fanlararo ilmiy tadqiqotlar No. 5 (2026)

[3] Акрамов М.Р. Мутаассиб шахслар билан ишлашда мутахассис шахсининг индивидуал-психологик имкониятлари “Жамоат хавфсизлигини таъминлашда профайлинг ва профайлер амалиёти: муаммо ва ечимлар” мавзусида халқаро илмий-амалий конференсияси материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети, 2025. - бет.

[4] Акрамов М.Р. Замонавий шароитда мутаассибликни шакллантирувчи психологик омиллар. «Таълимда рақамли технологияларни тадбиқ этишнинг замонавий тенденсиялари ва ривожланиш омиллари» мавзусидаги Республика миқёсидаги илмий-амалий, масофавий конференсия материаллари (27 январ 2022 йил) – Т.: Риштон ХТБ 2022

[5] Ilyin, I. A. Falsafaning diniy ma'nosi. Moskva: ACT, 2003. 694 b.

[6] Kant, I. Tadqiqotlar: 8 jildda. 4-jild. Moskva: Choro, 1994. 630 b.

[7] Leontiev, D. A. Fanlararo kontseptsiya sifatida qadriyat: ko'p o'lchovli qayta qurish tajribasi // Voprosy Falsafa. 1996. № 4. 15-26-betlar.

[8] Jon Lokkning bag'rikenglik haqidagi maktubi: Nuqtai nazarlar/ Bosh muharrir, kirish so'zi, sharhi M.B. Xomyakova. – Yekaterinburg: Ural davlat universiteti nashriyoti, 2002. – 276-bet.

[9] L.N. Stolovich. Umumjahon insoniy qadriyatlar haqida //Falsafa muammolari. – 2004. – № 7. – 86-97-betlar.